

УДК 340.12352(477)

МАГДЕБУРЗЬКЕ ПРАВО НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ

Лісна І.С., к. ю. н.,
доцент кафедри історії та теорії держави і права
Чорноморський державний університет імені Петра Могили

Магдебурзьке право на українських землях юридично закріплювало права й волі громадян, а також їхнє право на самоврядування. Одна з основних особливостей магдебурзького права – це політичний устрій міста, поділ магістрату на адміністративну й судову владу. Велику увагу магістрат приділяв економічній діяльності: збирав податки, стежив за торгівлею, правильністю мір і ваг, визначав організацію ремесел і торгівлі в місті. Це право стало одним із чинників зближення України із Західною Європою.

Ключові слова: магдебурзьке право, вїит, рада міста, магістрат, міське самоврядування.

Magdeburgское право на украинских землях юридически закрепляло права и свободы граждан, а также их право на самоуправление. Одна из основных особенностей магдебургского права – это политическое устройство города, разделение магистрата на административную и судебную власть. Большое внимание магистрат уделял экономической деятельности: собирал налоги, следил за торговлей, правильностью мер и весов, определял организацию ремесел и торговли в городе. Данное право стало одним из факторов сближения Украины с Западной Европой.

Ключевые слова: магдебургское право, староста, совет города, магистрат, городское самоуправление.

Lisna I.S. MAGDEBURG LAW ON UKRAINIAN LANDS

Magdeburg Law on Ukrainian lands legally secured rights and freedoms of citizens and especially their right of self-government. One of the main features of Magdeburg law is the political structure of the city, division of magistrate into administrative and judicial power. Magistrate paid a lot of attention to economic activities: collecting taxes, overseeing trade, checking accuracy of weights and measures, defining the organization of crafts and trade in the city. This law was one of the factors which caused Ukraine's rapprochement with Western Europe.

Key words: Magdeburg Law, voit, council city, magistrate, municipality.

Постановка проблеми. Одне з найважчих завдань будь-якого державного будівництва – пошук рівноваги між владною вертикаллю й місцевим самоврядуванням. Останні півтора десятиліття років ця тема викликає безперервні дискусії й в Україні. Прихильники полярних концепцій займаються «перетяганням каната», посилаючись, серед інших аргументів, і на уроки історії, зокрема на дійсне сотні років тому в українських містах магдебурзьке право.

Магдебурзьке право юридично закріплювало права й волі громадян, а також їхнє право на самоврядування. Крім самостійного управління, міста, наділені магдебурзьким правом, мали податковий і судовий імунітет, право власності на землю, торговельні пільги та звільнення від феодальних повинностей. Магдебурзьке право встановлювало порядок обрання влади, регламентувало її функції, основні норми кримінального й цивільного законодавства, судочинство та оподаткування.

Одна з основних особливостей магдебурзького права – це політичний устрій міста, поділ магістрату на адміністративну й судову владу. Велику увагу магістрат приділяв економічній діяльності: збирав податки, стежив за торгівлею, правильністю мір і ваг, визначав організацію ремесел і торгівлі в місті.

В епоху розквіту магдебурзького права (XV–XVI ст.) у його систему входили близько 1,5 тис. європейських міст. Загальний товарообіг між ними досягав 10 млн гульденів, що до європейської «революції цін» було колосальною сумою. Оцінити ж загальні доходи міст просто неможливо.

Деякі вчені вважають, що на територію нинішньої України магдебурзьке право прийшло в 1356 р., коли ним був наділений Львів. У 1374 р. до нього приєднався Кам'янець, у 1432 р. – Луцьк, а в 1497 р. – Київ. У нинішній столиці України з'явилися колонії греків, вірмен, які мали свої торговельні представництва (двори), турецькі, польські й московські купці. На центральний щорічний ярмарок збиралися 10–15 тис. купців [1, с. 234].

Серед пам'яток правової культури України значне місце посідають збірники магдебурзького права, що діяли в містах, які звільнялися від керування та суду феодала й користувалися правом самоврядування (виникло в місті Магдебурзі). Магдебурзьке право встановлювало порядок виборів і функції органів міського самоврядування, суду, купецьких об'єднань, цехів, регулювало питання торгівлі, опіки, спадкування, визначало покарання за різні види злочинів [2, с. 287].

Українські міста одержували магдебурзьке право від литовських князів, польських королів, а також українських гетьманів. Першим це право на Україні одержали міста: Санок (1339 р.), що було в Галицько-Волинському князівстві; Львів (1356 р.); Київ (протягом 1494–1497 рр.); Станіслав (1663 р.), нині Івано-Франківськ. Пізніше магдебурзьке право одержало більшість міст України: Вінниця, Глухів, Дубно, Житомир, Козелець, Лубни, Полтава, Чернігів тощо.

Фактичне застосування магдебурзького права в Україні припинилося після поширення в ній «Установи для керування губернією Все-

російської імперії» 1775 р. і створення загальноросійської судової системи. Указом 1831 р. Микола I скасував магдебурзьке право по всій Україні, крім Києва, де воно зберігалось до 1835 р. У містах Західної України, які після першого поділу Польщі в 1772 р. відійшли до Австрії, застосування магдебурзького права було припинено в 1786 р. [3, с. 76].

Основною перевагою, що мала місце в українських містах, було право на власне винокуріння. Київські міщани, наприклад, мали дозвіл торгувати «пивом, медом, вином і горілкою, при цьому строго платячи місту оброк». Вигода була чимала: за даними різних джерел, у середині XVIII ст. від винокуріння міський магістрат одержував 100–150 тис. золотих монет. Винокурні були розкидані навколо всього Києва. Хроніки говорять, що у 82 хуторах постійно диміли 62 винокурні. У результаті в XVII–XVIII ст. міський бюджет на 67,5% формувался за рахунок відрахувань від власного виробництва спиртного. Крім того, конкурентами державної «акцизної монополії» були й монастирі. Наприклад, із 1725 р. по 1766 р. у Києві працювали близько 20 монастирських винокурень, які здавали в оренду міщанам (монастирський устав забороняв ченцям винокуріння) [4, с. 84].

Природно, це викликало невдоволення центральної влади, що розглядала доходи від продажу спиртного як власну монополію. У 1764 р. імператриця Катерина II веліла «завугільні шинки викоринити...». Фактично були скасовані й усі інші вільності.

Проф. Д.І. Багалеї характеризує міське самоврядування в лівобережній Малоросії в першій половині XVII ст. так: магдебурзьке право дарувалося тут у видах суто економічних для збільшення кількості ремісників. Усякий, хто мав у місті майно або який-небудь промисел, був під відомством городского магістрату. На чолі міського керування стояв вїт, іноді призначений королем (довічно), іноді виборний. Бурмистри, радці й лавники вибиралися із середовища посполитих, із людей, котрі знали магдебурзьке право. За грамотою 1625 р., у Стародубі вони повинні були бути католиками, у Чернігові й Ніжині це було не потрібно. Уперше вибір урядників робив вїт. Вїт із лавниками й бурмистер із радцями могли судити не тільки місцевих міщан, а й усіх приїжджих у разі зіткнення їх із місцевими «обивателями», навіть у тяжких карних злочинах, таких як каліцтво, насильство, убивство. Судочинство мало відбуватися за магдебурзьким правом у Чернігові й Ніжині – мовою польською, у Стародубі, за грамотою 1625 р., – протягом перших 20 років польською, потім латинською мовами. Апеляційний порядок для різних міст був різний, але останньою інстанцією в усякому разі був король. Міста, що користувались магдебурзьким правом, мали більш-менш значну земельну власність; поверх того для поповнення різних витрат, платні міським урядникам і служителям була введена низка міських податків: торговельне мито з усякого роду привізних товарів, вагове від ваги, помірне від міри, мостове; потім місто одержувало доходи від віддачі в наймання міських гостин-

них дворів, лазень, різних крамниць, млинів, воскобоїн, броварень, солодовень, перевозу; у міську скарбницю йшов також податок від купців і ремісників, згідно з їхніми доходами. У витраті всіх цих зборів давався щорічний звіт перед вїтом. У містах засновувалися торги і ярмарки; міщани одержували різні пільги щодо торгівлі й промислів: вони могли вільно курити пальник, варити пиво й мед, торгувати навіть заморськими винами. Міщани звільнялися від багатьох натуральних повинностей, військову повинність вони зобов'язані були відбувати, хоча й вона поступово скорочувалася. Так, у 1633 р. Переяславські міщани були звільнені від явки. При з'єднанні з Росією в 1654 р. Малоросія одержала підтвердження нерушимості своїх прав; у 1665 р. були видані містам жалувані грамоти на магдебурзьке право. У грамотах цих, однак, не були зазначені закони, які повинні були визначити сутність магдебурзького права [5, с. 15].

У справах «кримінальних» рішення пред'являлися на затвердження вищої інстанції, якою спочатку був звичайний полковий суд і полкова канцелярія, сюди ж подавалася й апеляція. У першій половині XVII ст. всі магістрати були звільнені від юрисдикції полкових судів і підлеглі суду генеральному, куди й направлялися апеляції на рішення магістратських судів. На вїта приносилися скарги у вищий суд, на урядників – у магістратський суд. Сфера відомства магістратського суду поширювалася на міщан і посполитих, що жили в місті; чолобитниками на останні могли бути й особи інших станів. Крім міських урядників, у магістратському суді засідали також і представники козацького уряду, наприклад, у Стародубі – полковник, полковий суддя, полковий сотник. Там, де полковники зловживали своєю владою, наприклад, у Стародубі, козацький уряд впливав на рішення магістратських судів. Цьому сприяла й та неясність, невизначеність, що існувала в самому понятті й змісті магдебурзького права на українських землях.

Першою метою, якої домагалися городяни в усіх країнах феодальної епохи, було право організації міського життя на основі самоврядування. Зразком для міщан слугували норми права міста Магдебурга. Жалувані грамоти на магдебурзьке право проголошували три принципи: скасування дійових раніше звичаїв, литовського, російського права; скасування влади й суду над міщанами державцями, поміщиками, воєводами й усіх інших чинів великокнязівської адміністрації на місцях; установа самоврядування – рада, що обирається городянами.

Органи великокнязівської влади, зокрема великокнязівський суд, зберігали за собою право розгляду справ міщан лише як апеляційна інстанція на рішення органів міського суду. Але й при цьому в усіх грамотах зазначалося, що розгляд такої апеляції буде розглядатися відповідно до норм магдебурзького права.

Те, що міста до магдебурзького права мали свій суд і своє право, підтверджують джерела. Можна лише припустити, що міс-

це праву мало враховувало специфічні потреби й діяльність городян. В іншому випадку важко зрозуміти сам факт заміни місцевого на чужоземне.

Отже, досягнутий рівень міського життя виявився в суперечності із традиційними правовими нормами. Цей конфлікт назрівав протягом тривалого часу, природно, що гострота його позначилася у великих містах. Тільки в зміні соціальної структури населення, у зміні економічної діяльності міст можна знайти реальний ґрунт для розвитку в містах України маґдебурзького права. Надання містам самоврядування було, безсумнівно, визнанням за ними певної суспільної сили, важливої ролі в долі держави. Воно становило етап його соціально-економічної історії [1, с. 78–84].

Відповідно до маґдебурзького права, рада на чолі з бурмистрами повинна була збиратися в ратуші «не менше одного разу в тиждень або стільки, скільки буде потрібно». Предметом обговорення на цих засіданнях мали бути спільний інтерес міста, «множення загального добра», запобігання збитку, рішення виниклих позовів, установа заходів щодо запобігання дорожнечі на продукти харчування. Маґдебурзьке право також ставило за обов'язок раді вживати потрібних заходів для запобігання в місті розбрату, «захищати вдів і сиріт», викоринити азартні ігри (карти, кістки тощо). Раді мали бути «у всьому слухняні всі ремісники міста». Ті з них, хто порушував устав цеху, підлягали покаранню, що визначала рада.

Очевидно, що коло діяльності ради було досить великим, але головне місце приділялося функціям виконавчої й судової влади. Війтові з лавниками маґдебурзьке право відводить тільки судові функції [1, с. 116].

Захист міського ринку від приватновласницьких юридик рада міст нерідко здійснювала шляхом репресій проти ремісників і торговців, що перебували під владою феодалів. У деяких містах рада забороняла їм вести торгівлю й виганяла з ринку, у деяких містах за приписами ради руйнувалися крамниці, побудовані на міському ринковій приватновласницькими городянами. Відстоювання й розширення привілеїв міста відбивало прагнення раді закріпити станові позиції городян.

Поряд із судовими функціями рада несла відповідальність як адміністративний і розпорядничий орган. Вона спостерігала за веденням торгівлі, виготовленням і продажем продуктів пекарями, м'ясниками, рибалками, солодовниками. Рада встановлювала ціни на хліб, єдині міри продажу зерна на ринку. Установлювала норми й правила внутрішньоміського життя, призначала й звільняла міщан від виконання тих або інших обов'язків як посадові особи.

Рада суворо стежила за тим, щоб торгівля велася тільки на ринку й категорично забороняла торгівлю на вулицях і в будинках. Наприклад, у 1643 р. рада Полоцька прийняла спеціальне рішення, у якому пропонувала «аби так Заполочане, Заречане й Кабачане не купували й не важылисе жадібне мови, збожа всякого й будованья жадібного в будинках, а тільки на ринку», щоб уникнути дорожнечі.

Про початок торгівлі сповіщала вивішена над воротами ринку «торговельна хоругов-

ка». Перше право купівлі продуктів і сировини для ремісничого виробництва надавалося ремісничим майстрам. Доти, поки вони не зроблять потрібні закупівлі, ніхто не мав права під загрозою конфіскації здобувати ці товари. Солодовники мали право перших покупців зерна, ковалі – закупівлі вугілля, кушніри – хутра. Разом із тим рада забороняла закуповувати потрібні для ремесла товари в кількості, що перевищувала виробничі потреби майстра. Так вона прагнула не допустити спекуляції продовольством і сировиною, яких міста завжди гостро потребували.

Настільки ж ревно стежила рада за збереженням земельних ділянок, що належали місту. Кожна спроба феодалів зазіхнути на ці землі зустрічала опір. Розподіл ділянок, передача їх у володіння, у спадщину, купівля й продаж робилися тільки з дозволу ради. Кожен такий акт заносився в книгу ради з обов'язковою вказівкою, що за отриману або придбану ділянку міщанин зобов'язаний нести встановлені повинності й побори на користь міста.

Складним обов'язком ради був збір податків. Його виконували спеціально призначувані особи. У містах вони звалися «шафари», «бирчі». Крім регулярних щорічних податків, які надходили в скарбницю, міщанам доводилося витратитися на постій військових загонів, що розташувалися в місті. Не було більш важкого й часом небезпечного обов'язку, ніж обов'язок збору податків. Рада часто недобирала заздальгідь проставлену суму податку, посилаючись на бідність людей.

Збираючи побори, формуючи бюджет міста, рада після закінчення строку своїх повноважень, що тривали зазвичай рік, представляла звіт. Для слухання звіту збирався весь склад ради, у містах ще обирали спеціальних представників від кожної вулиці, що входила в юрисдикцію самоврядування. Процедура звіту називалася «слухание личбы». Після затвердження звіту війтом міста функції ради вважалися закінченими.

У діяльність ради входили турботи про благоустрій міста, безпеку його жителів. Останнє забезпечувалося головним чином судовими засобами. Суворо карали злочинство, підпали, навіть дрібну крадіжку [6, с. 135–137].

Часто виникали конфлікти городян із радою через безперервні грошові побори. Рада нерідко запроваджувала їх незаконно.

З одержанням маґдебурзького права українське місто потрапляло в нові умови розвитку. Самоврядування на основі німецького права фактично повністю зняло з міста юридичну та фінансову залежність від великого князя. В адміністративно-правовому плані самоврядування на основі маґдебурзького права остаточно відокремлювало місто від села, давши міщанам юридичні гарантії приватної власності, певний економічний стимул, воно створювало сприятливі умови для господарського розвитку міста. Це прискорювало розширення суспільства й формування соціальних верств.

Висновки. Історико-правова оцінка поширення маґдебурзького права, його ролі і значення в Україні не могла, очевидно, і не може

бути однозначною. І хоча німецьке право й не відіграло тієї ролі для українських міст, що на Заході, однак воно сприяло виділенню міського населення в окремий суспільний стан, доступ до якого був обмежений. Міста звільнялися від влади місцевих правителів-землевласників і набували нового правового статусу. Вони отримували самоврядність, судову незалежність і податковий імунітет, право власності на землю, пільги щодо торгівлі й ремесла. Магдебурзьке право регламентувало процедуру обрання міських представницьких органів влади, визначало їхні повноваження та функції, установлювало норми цивільного і кримінального права. Уносячи певні риси західноєвропейського міського устрою в організацію самоврядності українських міст, це право стало одним із важливих чинників культурного і правового зближення України із Західною Європою, створило правову основу

становлення й розвитку місцевого самоврядування в Україні.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Сас П.М. Феодальные города Украины в конце XV – 60-х годах XVI в. / П.М. Сас. – К., 1989. – 452 с.
2. Тимошина Т.М. Экономическая история зарубежных стран : [учебное пособие] / под ред. проф. М.Н. Чепурина. – М. : Юридический дом «Юстицинформ», 2000. – 496 с.
3. Грушевський М. Історія України-Руси / М. Грушевський. – К., 1994. – Т. 6. – 1994. – 655 с.
4. Кісемечник В. Про надання українським містам у XIV–XVII ст. Магдебурзького права / В. Кісемечник // Право України. – 1996. – № 9. – С. 82–84.
5. Отамановский В.Д. Развитие городского строя на Украине в XIV–XVIII вв. и Магдебургское право / В.Д. Отамановский // Вопросы истории. – 1958. – № 3. – С. 13–16.
6. Кобилецький М.М. Магдебурзьке право в Україні: XIV – перша половина XIX ст. Історико-правове дослідження / М. М. Кобилецький. – Львів : ПАІС, 2008. – 406 с.